

Юлія Нечипоренко

ЗАКОНОДАВЧА ТА УСТАНОВЧА ФУНКЦІЇ ПАРЛАМЕНТУ ПОЛЬЩІ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОНАННЯ

Розглядається правове регулювання законодавчого процесу Сейму. Кількість прийнятих законів та внесених на розгляд законопроектів, а також політичний склад посткомуністичного польського парламенту проаналізовано як показники ефективності виконання законодавчої та установчої функцій представницьким органом.

Ключові слова: парламент, законодавча та установча функції.

Nechyporenko Y. Legislative and constituent functions of the parliament of Poland: effectiveness of implementation. Legal regulation of the legislative process in Sejm is considered. Number of adopted laws and submitted for consideration bills as well as the political composition of the

postcommunist Polish parliament have been analyzed as indicators of the effectiveness of the legislative and constituent functions implementation by the representative body.

Key words: parliament, legislative and constituent functions.

Парламент не лише відіграє вирішальну роль у демократичних перетвореннях посткомуністичних країн, але й результатами своєї діяльності демонструє рівень розвитку політичної системи в цілому. Як правило, правове регулювання діяльності представницького органу закріплюється в конституції та регламенті, які відносять законодавчу та установчу (державотворчу) функції парламенту до основних. Особливий інтерес для дослідження становлять зазначені функції саме в посткомуністичних країнах, де законодавчий орган тривалий час більшість функцій виконував формально, а на практиці керівництво здійснювала Комуністична партія, керівну роль якої закріплювали конституційні положення. Водночас, залишаються недостатньо дослідженими показники ефективності виконання законодавчої та установчої функцій парламентом. У цьому контексті доцільним є вивчення досвіду Польщі, яка у 2004 р. стала членом Європейського Союзу та, на думку багатьох експертів, успішно проводить демократичні перетворення політичної системи.

Так, автором класичної класифікації функцій парламенту вважають британського конституціоналіста В. Беджгота [1]. Серед українських вчених функції представницького органу досліджують Ю. Шемшученко [2], В. Погорілко [3], П. Кислий [4] та ін. Роль коаліційної теорії для прогнозування роботи уряду та процес коаліціювання досліджують українські політологи: Ю. Левенець, Г. Зеленко, В. Ковалевський та О. Фісун [5]. Вітчизняний науковець О. Кукуруз у своїх дослідженнях порівнює політичний склад парламентської більшості та парламентської опозиції в Україні та Польщі [6; 7]. Конституційні аспекти реформування законодавчої влади у Польщі розглядає польський правознавець К. Екхард [8].

У нашій статті розглянемо результати законодавчої діяльності парламенту Польщі та його політичний склад як показники ефективності виконання законодавчої та установчої функцій. Для досягнення поставленої мети виконаємо такі завдання: проаналізуємо основні нормативно-правові засади законодавчого процесу польського парламенту, систематизуємо статистичні дані його законодавчої діяльності та на основі аналізу політичного складу парламенту та кількості ухвалених законів зробимо відповідні висновки.

Отже, законодавча функція представницького органу – це діяльність, спрямована на ухвалення законів з усіх сфер суспільного життя. В Основному законі Польщі у ст. 95 зазначено, що законодавча влада здійснюється Сеймом та Сенатом, однак відповідно до ст. 121 Сейм має право абсолютною більшістю голосів у присутності не менше ніж половини визначеної законом кількості депутатів відхилити поправку Сенату до прийнятого нижньою палатою закону та подолати вето верхньої палати [9]. Враховуючи вирішальну роль нижньої палати парламенту Польщі у законодавчому процесі, надалі розглядатимемо саме її діяльність.

Установча функція парламенту полягає у «формуванні або участі у формуванні органів виконавчої і судової влади» [3, с. 246]. Розглянемо установчу функцію Сейму як напрям діяльності щодо формування органів державної влади і, зокрема, вищого органу виконавчої влади – уряду. Конституція Польщі визначає парламентсько-президентську форму правління, а формування уряду відповідно до положень Основного закону відбувається таким чином: Президент вносить кандидатуру на посаду Голови Ради Міністрів, а якщо Сейм не підтримає її, то нижня палата отримує право призначити свого главу уряду. У разі неспроможності Сейму визначитися з власною кандидатурою протягом двох тижнів, право вносити кандидатуру Голови Ради Міністрів знову переходить до президента. І якщо парламент не підтримає кандидата від глави держави і цього разу, то останній має право розпустити Сейм і призначити дострокові парламентські вибори [9].

Аналізуючи законодавчу і установчу функції Сейму, слід відмітити їх безпосередній взаємозв'язок: наявність стійкої коаліції не лише забезпечує стабільну роботу уряду, але і кворум для ухвалення необхідних законів. Відповідно до ст. 120 Конституції Польщі закони і постанови ухвалюються більшістю голосів від присутніх за умови, що на засіданні Сейму бере участь не менше ніж половина від конституційного складу парламенту, якщо Конституцією не передбачено інше [9, с. 34].

Проте велика кількість ухвалених законів не є свідченням ефективності законодавчої діяльності, якщо немає практичної необхідності для їх ухвалення. Тому Регламентом Сейму у ст. 34 передбачено, що до законопроекту додається обґрунтування, яке повинно: містити ціль та необхідність законопроекту; представляти стан правового регулювання у сфері, з якою пов'язаний предмет законопроекту; продемонструвати різницю між поточним і пропонованим правовим регулюванням; містити опис очікуваних соціальних, економічних, фінансових і правових наслідків ухвалення законопроекту; визначати джерела фінансування, якщо реалізація закону потребує витрат з державного бюджету чи бюджетів органів місцевого самоврядування; містити опис основних положень підзаконних актів, які необхідно прийняти для реалізації закону; містити підтвердження відповідності поданого законопроекту праву Європейського Союзу або зазначення, що предмет, який пропонується врегулювати законопроектом – не регулюється правом ЄС. В обґрунтуванні мають бути і результати проведених консультацій щодо законопроекту та виклад висновків і пропозицій, за умови, що їх необхідність зумовлена змістом законопроекту. Якщо законодавча ініціатива належить уряду, то ще мають додаватися і проекти підзаконних актів, ухвалених для забезпечення реалізації закону на практиці [10; 11, с. 14].

Використовуючи матеріали офіційного сайту парламенту Польщі, наводимо наступні статистичні дані у таблиці [12].

Таблиця 1

Законодавча діяльність польського парламенту

Період	Кількість прийнятих законів	Кількість внесених законопроектів
Сейм I каденції (1991–1993 рр.)	94	Статистичні дані відсутні
Сейм II каденції (1993–1997 рр.)	470	826
Сейм III каденції (1997–2001 рр.)	640	1151
Сейм IV каденції (2001–2005 рр.)	894	1265
Сейм V каденції (2005–2007 рр.)	384	708
Сейм VI каденції (2007–2011 рр.)	952	1511

З таблиці видно, що кількість ухвалених законів з кожною каденцією Сейму збільшується, а у 2004 р., коли Польща стала членом Європейського Союзу, зафіксована максимальна кількість ратифікаційних законів – 122. Сейм I та V каденцій, що достроково припинили свою діяльність, ухвалили менше законів, порівняно з іншими каденціями.

Відмітимо, що найбільша кількість внесених на розгляд, але не ухвалених законів припадає на роботу Сейму III каденції, коли сформована більшість виявилася нестійкою і на кінець каденції розпалася, а уряд більшості став урядом меншості.

Розглянемо роботу парламенту I каденції, який за указом президента Л. Валенса був розпущений. Отже, після парламентських виборів до законодавчого органу Польщі у жовтні 1991 р. з 111 виборчих об'єднань та блоків, які взяли участь у виборах, пройшли 24: «Союз демократичних лівих сил» (союз 17 партій) здобув 12 %; «Громадянське об'єднання – центр» («Угода центристських сил»), очолена

угрупованням Я. Качинського, – 9 %, «Виборча католицька акція» («Виборча католицька коаліція») – також 9 %, Демократичний союз – 12 %, ПСП – 9 %, КНП – 9 %. Як наслідок, у Сеймі було сформовано 18 депутатських фракцій, які по-різному бачили європейську інтеграцію країни і не могли ефективно взаємодіяти [13, с. 124]. Така кількість політичних сил не давала можливості створити стійку коаліцію. Першим прем'єр-міністром став правоцентрист Я. Ольшевський, коаліційний уряд якого підтримувала парламентська меншість, створена депутатами «Згоди центру» (ЗЦ) та «Християнсько-народного об'єднання» (ХНО) (у сумі 114 мандатів). Уряд, пропрацювавши трохи більше ніж півроку, міг функціонувати лише за умови, що його підтримують представники від «Солідарності», «Польської селянської партії» (ПСП), а також деяких дрібних фракцій. Намагання обмежити вплив опозиції (партії з найбільшою кількістю мандатів) спровокувало останню, включаючи й ПСП, за підтримки глави держави відправити уряд у відставку. Але наступний кандидат на посаду прем'єр-міністра В. Павляк (ПСП), якого висунула опозиція та підтримав президент, не створив нову парламентську більшість. Відтак новий коаліційний уряд очолила Х. Сухоцька (Демократичний союз) до складу якого увійшли представники переважно чотирьох політичних сил: ДС, ХНО, «Народної згоди» (НЗ), «Ліберально-демократичного конгресу» (ЛДК). У даному аналізі політичного складу парламентських коаліцій та опозицій Сейму I каденції зазначені лише ті політичні партії (блоки), які чітко декларували власну позицію, а не дотримувалися нейтральної чи вчиняли залежно від ситуації [6, с. 81–86].

Слабко структурований Сейм I каденції ухвалив лише 94 закони за період своєї роботи, мав два коаліційні уряди та достроково припинив свою роботу внаслідок неспроможності сформувати стійку парламентську більшість і, як наслідок, уряд. До основних причин невдалої діяльності представницького органу відносимо несформованість партійної системи (це перший парламент за досить

тривалий період часу, обраний демократичним шляхом, до якого пройшли численні новостворені партії), суперечності всередині політичних сил та нездатність йти на компроміс, недоліки виборчого законодавства (зокрема, низький виборчий бар'єр) та значне погіршення соціально-економічного рівня життя населення. Для окреслення стартових умов роботи парламенту зазначимо, що у 1989 р. інфляція досягла 251,1 %, а у жовтні цього ж року вона перетнула поріг гіперінфляції [14, с. 101].

Політична нестабільність та розпуск парламенту 1993 р. спричинили проведення виборчої реформи, що мала сприяти політичному структуруванню Сейму. До ключових аспектів згаданої реформи належать: зменшення розміру виборчих округів, зміна формули розподілу місць, введення виборчого бар'єра, зміна умов реєстрації партій [15, с. 46].

За результатами парламентських виборів 1993 р. «Союз демократичних лівих сил» отримав 20,41 % (171 мандат), «Польська селянська партія» – 15,40 % (132 мандати), «Демократичний союз» – 10,59 % (74 мандати), «Союз праці» – 7,28 % (41 мандат), «Конфедерація незалежності Польщі» – 5,77 % (22 мандати), Безпартійний блок сприяння реформам – 5,41 % (16 мандатів) та 4 мандати отримала німецька меншина [16]. Отже, Сейм II каденції пропрацював визначений законом термін, а більшість у ньому належала лівим політичним силам, оскільки внаслідок розпаду «Солідарності» утворилися різні партії та групи, які разом представляли інтереси 34 % електорату, але не пройшли до парламенту. Посткомуністичні партії, навпаки, – зберегли організаційну мережу та мали значний рівень мобілізації своїх виборців, що й надало їм можливість повернутися до влади вже у 1993 р. [17]. За період роботи парламенту згаданої каденції працювало три уряди: В. Павляка (ПСП), Ю. Олекси (СДЛС) та В. Чимошевича (СДЛС) [6, с. 83].

Як відмічає А. Гжимала-Буссе, навіть після революцій 1989 р. у Центрально-Східній Європі, які були спрямовані на «усунення комуністичних партій від влади та завершення їх дискредитуючої політичної та економічної монополії» [18, с. 157], всі ці партії не лише вижили,

але деякі з них й увійшли до уряду за результатами вільних виборів [18, с. 157]. І прикладом цьому став політичний склад більшості Сейму II каденції у Польщі. Важливо також наголосити, що ліві сили змоги сформувати найбільш стабільну коаліцію посткомуністичної Польщі та продовжити втілення реформ попередників [18, с. 161].

Парламентські вибори 1997 р. продемонстрували досить рівномірний розподіл голосів виборців між лівими та правими силами: блок правих партій «Виборча акція «Солідарність» (АВС) набрав 33,8 % голосів, «Союз демократичної лівиці» – 26,8 % голосів, а центристську партію «Союз свободи» підтримало 13,4 % електорату [19]. Більшість сформували праві сили з центристами, а коаліційний уряд очолив Є. Бузек, який пропрацював на посаді прем'єр-міністра протягом всієї каденції Сейму. Парламентська більшість Сейму III каденції мала численні внутрішні протистояння, складно було виробити спільну стратегію дій для АВС, яка утворилася у 1996 р. близько з 40 партій. До конфліктів всередині правих сил додалися і їх непорозуміння з партнерами по коаліції, що внаслідок зазначених причин розпалася у червні 2000 р. Уряд Є. Бузека з того моменту став урядом меншості.

В електоральному процесі 2001 р. взяли участь дві нові партії, які у подальшому стануть потужними гравцями на політичній арені Польщі, а саме: у червні 2001 р. створено «Право і справедливість», першим лідером якої став Л. Качинський, а 19 січня 2001 р. М. Плажинський з АВС, А. Олеховський та Д. Туск з «Союзу свободи» оголосили про створення «Громадянської платформи». Слід відмітити, що новостворені партії – вихідці з АВС.

Отже, за результатами парламентських виборів 2001 р. до Сейму IV каденції пройшли такі політичні сили: блок Союз демократичних лівих сил та «Союз праці» – 41 % (216 мандатів), «Самооборона РП» – 10,2 % (53 мандати), «Польська селянська партія» – 9 % (42 мандати), «Ліга польських родин» – 7,9 % (38 мандатів), «Громадянська платформа» – 12,7 % (65 мандатів), «Право і справедливість» – 9,5 % (44 мандати), Виборчий комітет німецької меншини – 0,4 % (2 мандати) [20]. Коаліційний уряд,

сформований лівими силами, та ПСП очолив Л. Міллер, який у 2003 р. став урядом меншості внаслідок виходу із коаліції ПСП. Маємо зауважити, що опозиційні сили на кінець каденції посилили свої позиції. У 2004 р. після відставки Л. Міллера уряд меншості очолив М. Белка. За весь період роботи парламенту існував лише один уряд, якому опозиція і намагалася висловити вотум недовіри, але безрезультатно.

На парламентських виборах 2005 р. перемогу здобули правоцентриські партії: «Право і справедливість» – 27 % (155 мандатів) та «Громадянська платформа» – 24,1 % (133 мандати), виборчий бар'єр також подолали: «Самооборона РП» – 11,4 % (56 мандатів), «Союз демократичних лівих сил» – 11,3 % (55 мандатів), «Ліга польських родин» – 8 % (34 мандати), «Польська селянська партія» – 7 % (25 мандатів) та Виборчий комітет німецької меншини – 0,3 % (2 мандати) [21]. ПіС та ГП планували разом створити коаліцію, але, врешті-решт, розсварилися. Сформований ПіС уряд меншості очолив К. Марцінкевич. У 2006 р. ПіС вдалося об'єднатися з Самообороною РП та Лігою польських сімей і створити парламентську більшість, цього ж року уряд очолив Я. Качинський. ГП на чолі з Д. Туском перебувала в опозиції, як і СДЛС, а пізніше й ПСП. Однак коаліція виявилася нестійкою і 7 вересня 2007 року у Сеймі V скликання відбулося голосування за розпуск парламенту, 377 депутатів підтримали це рішення (серед яких 151 голос від правлячої партії «Право і справедливість» та від найбільших опозиційних партій, таких як «Громадянська платформа» 130 голосів та 54 голоси від Союзу демократичної лівиці) [8]. На думку польського доктора права К. Екхардта, дострокове припинення повноважень парламенту на половині каденції зумовлене перш за все втратою урядом підтримки парламентської більшості [8].

За результатами дострокових парламентських виборів, що відбулися 21 жовтня 2007 року, до нижньої палати пройшли 4 політичні сили: партія «Громадянська платформа» отримала 41,51 % (209 мандатів), партія «Право і справедливість» – 32,11 % (166 мандатів), блок «Лівиця

і демократи» – 13,15 % (53 мандати) та «Польська народна партія» – 8,91 % (31 місце). Партія німецької меншини отримала 1 мандат відповідно до законодавчо гарантованої квоти, яка набрала 0,20 % голосів [22].

Результати виборів (до парламенту пройшло лише 4 політичні сили) та активна явка поляків на виборчі дільниці засвідчила про зростання політичного структування суспільства та позитивний розвиток партійної системи. Парламентську більшість сформувала партія «Громадянська платформа» та «Польська народна партія», отримавши 240 голосів. Раду Міністрів очолив Дональд Туск, лідер «Громадянської платформи», програму уряду якого підтримали 238 депутатів.

Наскільки успішно Сейм виконав установчу функцію, свідчить той факт, що уряд Д. Туска (14-й прем'єр-міністр з 1989 р.) пропрацював всю VI каденцію і вперше в посткомуністичній Польщі Д. Туск вдруге очолив Раду Міністрів після парламентських виборів 2011 р. Для порівняння, з 1989 р. термін повноважень глав уряду тривав у середньому від 1 до 2 років і лише уряд на чолі з Є. Бузеком пропрацював з 1997 р. по 2001 р.

Українська дослідниця О. Кукуруз на основі аналізу політичного складу парламентської більшості Сейму з 1989 по 2008 р. робить висновок, що під час формування політичної структури нижньої палати ідеологія вже не має вирішального значення. Прикладом цьому є діяльність «Польської селянської партії», яка у 1993 р. та 2001 р. формувала коаліцію з «Союзом демократичних лівих сил», а згодом стала постійним партнером у створенні більшості для правоцентристської партії «Громадянська платформа» [6]. У посткомуністичний період для новостворених партій Центральної та Східної Європи були характерні політичні програми «з неоднозначними та дублюючими одна одну положеннями» [5, с. 58].

Політична структура парламенту Польщі зазначених каденцій демонструє чергування лівих та правих сил у складі коаліцій. Зміна вподобань виборців залежала від економічних показників. Дж. Белл стверджує, що формування електорату певної політичної сили залежить не

лише від ідеологічного, історичного та політичного факторів, але й від економічних результатів роботи влади і, зокрема, від рівня безробіття [23].

Порівнюючи результати роботи польського парламенту з українським, маємо таку ситуацію: до Сейму VI каденції було внесено 1511 законопроектів, а до Сейму V каденції (2005–2007 рр.) – 708 законопроектів [12], тоді як Верховна Рада України (ВРУ) V скликання (2006–2007 рр.) розглянула майже 4 тисячі законопроектів, а за період роботи ВРУ VI скликання народні обранці внесли та зареєстрували більш ніж 14 тисяч законопроектів, а законами стали півтори тисячі. У сесійній же залі розглянуто близько 6 тисяч законопроектів. Одним із способів поліпшення ситуації, що склалася, І. Калетнік називає «максимальне публічне обговорення законопроектів на стадії їх підготовки з експертами, науковцями, громадськістю» [24, с. 2].

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що вимоги до оформлення законопроектів та механізм контролю за їх дотриманням у Польщі ефективно регулюють законодавчий процес та доцільність внесених на розгляд законопроектів. Особливо позитивним моментом є наявність публічних консультацій стосовно положень законопроекту. І як показує політична практика роботи польського парламенту, немає суттєвої різниці між кількістю ухвалених законів і внесених на розгляд законопроектів в залежно від наявності стійкої коаліції, але безперечно консолідована парламентська більшість забезпечує вищу кількість внесених і прийнятих нормативно-правових актів.

Аналізуючи політичний склад посткомуністичного парламенту Польщі, відмітимо становлення опозиційної до лівих сил політичної еліти. Адже, незважаючи на початок демократичних перетворень політичної системи країни ще у 1989 р., впевнений прихід до влади правочентриських сил відбувся лише у 2005 р., що пояснюється відсутністю управлінського досвіду у нових лідерів після повалення комуністичного режиму.

Досвід же посткомуністичної трансформації підтверджує, що саме політична еліта несе головну відповіді-

дальність за успішність переходу від авторитаризму до демократії, оскільки має постійний і безпосередній вплив на прийняття адміністративних рішень, а участь має у процесах соціальних змін є лише ситуативною та епізодичною [25, с. 120].

Детально прописаний у Конституції Польщі механізм формування уряду коаліцією приніс позитивні результати: парламент міг працювати лише за умови наявності парламентської більшості, що змушувало політичні сили об'єднуватися та йти на компроміс. Депутати Сейму розуміли важливість досягнення консенсусу і вчилися ставити інтереси виборців на перше місце, а якщо це їм не вдавалося, то представницький орган припиняв повноваження достроково через цілком об'єктивні причини. Однак процес формування партійної системи вимагає часу, і навіть належний рівень законодавчого регулювання не гарантує швидких результатів, тому діяльність Сейму до 2007 р. характеризувалася конфліктами між коаліцією та опозицією, а також всередині коаліції.

1. Беджгот В. Государственный строй Англии / В. Беджгот ; [под ред. Н. Никольского; пер. Е. Прейс]. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1905 (Товарищ. Типографии А. И. Мамонтова). – 359 с.

2. Шемшученко Ю.С. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю.С., Мироненко О.М., Погорілко В.Ф. та ін.]; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 368 с.

3. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: [підручник] / [за заг. ред. В. Л. Федоренко] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – 2-е вид., переробл. і доопр. – К. : Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2010. – 432 с.

4. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / Кислий Павло, Вайз Чарльз. – К. : Абрис, 2000. – 414 с.

5. Левенець Ю. А. Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика / Ю. А. Левенець, Г. І. Зеленко, В. О. Ковалевський, О. А. Фісун // Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 39–69.

6. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща / О. Кукуруз // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С. 79–89.

7. Кукуруз О. Діяльність політичної опозиції в Польщі та Україні в умовах переходу від тоталітаризму до демократії / О. Кукуруз // Нова парадигма : журнал наукових праць / [гол. ред. В. П. Бех]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 42. – С. 126–135.

8. Екхардт К. Дострокові парламентські вибори у Польщі 21 жовтня 2007 року / Кшиштоф Екхардт // Вибори та демократія. – 2007. – № 4 (14). – С. 107–110.

9. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Stan prawny na dzień 15 marca 2012 roku. – Wydawnictwo Literat, 2012. – 76 s.

10. Uchwała Sejmu RP z dnia 30 lipca 1992 r. «Regulamin Rzeczypospolitej Polskiej»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.sejm.gov.pl/prawo/regulamin/kon7.htm>

11. Ковриженко Д. Правове регулювання законодавчого процесу: досвід країн ЄС та пропозиції для України / Денис Ковриженко // Часопис «Парламент». – 2011. – № 1. – С. 2–41.

12. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/home.xsp>

13. Брусиловська О. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009: навчальний посібник / Ольга Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2011. – 448 с.

14. Maravall J.M. Regimes, Politics, and Markets: Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe / José María Maravall; [translated by Justin Byrne]. – New York : Oxford University Press, 1997. – 288 p.

15. Kubát M. Electoral reforms in Poland after 1991 and their political consequences / Michal Kubát // Politics in Central Europe – The Journal of the Central European Political Science Association. – Volume 2. – June 2006. – Number 1. – P. 41-62.

16. European Election Database [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.nsd.uib.no/european_election_database/

17. Валецькі М. Партійні організації в Польщі (1989–1999 рр.) [Електронний ресурс] / Марчін Валецькі // Часопис «Парламент». – 2001. – № 5. – Режим доступу:

http://parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=101&iar_id=55&as=2

18. Grzymała-Busse A. Redeeming the Past: Communist Successor Parties after 1989 / Anna Grzymała-Busse // Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule / [edited by G. Ekiert, S.E. Hanson]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 157–181.

19. Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи / Фелікс Рудич // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 25–46.

20. Państwowa Komisja Wyborcza [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wybory2001.pkw.gov.pl/sjw1_k.html

21. Państwowa Komisja Wyborcza [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wybory2005.pkw.gov.pl/SJM/PL/WYN/M/index.htm>

22. National Electoral Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wybory2007.pkw.gov.pl/SJM/EN/WYN/W/index.htm>

23. Bell J. Winners, Losers, and How They Vote: Poland 1990-1999 / Janice Bell // Democracy in Central Europe 1989-99: Comparative and Historical Perspectives / [edited by J. Miklaszewska]. – Kraków: Meritum, 1999. – P. 41–85.

24. Калетнік І. Лише кожен дев'ятий зареєстрований законопроект стає законом / І. Калетнік // Голос України. – 2012. – 28 грудня. – № 248 (5498). – С. 2.

25. Зеленько Г. Роль політичної еліти і виборчих систем у процесах демократизації посткомуністичних суспільств ЦСЄ / Г. Зеленько, О. Матушенко // Studia Politologica Ucraino-Polona. Випуск 2. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2012. – С. 119–125.